

معرفی آثاری از اندیشه سیاسی فقهای سلف:

محقق سبزواری، علامه مجلسی و محقق کرکی

نصر الله حسین زاده

در شرایطی که هر روز با اثر جدیدی در زمینه تاریخ اندیشه متفکران غربی روبه رو هستیم، متأسفانه نسل امروز ما هنوز منبع در خوری برای آشنایی با اندیشه متفکران و بنیان گذاران هویت اسلامی و ایرانی خویش در اختیار ندارد و غالباً از ریشه و پیشینه خود بی اطلاع است؛ این خود فراموشی تا آن جاست که حتی برخی از نویسندگان فارسی زبان نیز به تقلید از غربی ها سیر اندیشه در فلسفه و علوم را پس از دوره یونان و روم باستان، در دوره مدرسی مسیحی و سپس در دوره مدرن دنبال می کنند.

در جهت احیای تراث عظیم خود، به معرفی سه اثر که در زمینه اندیشه سیاسی متفکران مسلمان نگاشته شده، می پردازیم.

1. اندیشه سیاسی محقق سبزواری (1)

این پژوهش مشتمل بر يك مقدمه و هفت فصل است. در مقدمه، طرح تفصیلی پژوهش آمده است فصل اوّل، عهده دار تبیین سوانح، میراث علمی و عصر سبزواری است. فصل دوم به تبیین جایگاه اندیشه سیاسی سبزواری در میان طبقه بندی هایی می پردازد که تاکنون از اندیشه سیاسی اسلام صورت گرفته است.

در فصل سوم، مبانی فلسفی، کلامی، اخلاقی و فقهی اندیشه سیاسی سبزواری و نیز دیدگاه سبزواری درباره رابطه علما و سلطان یا به عبارتی رابطه دین و دولت آمده است.

در فصل چهارم، از جایگاه دولت در اندیشه سیاسی سبزواری به تفصیل سخن گفته شده است. در ابتدای فصل، از زندگی اجتماعی و سیاسی او بحث شده و سپس ضرورت قانون و ویژگی های حاکم عادل آمده است. همچنین در این فصل، موضوعات سلطنت فاضله و ناقصه و مناصب و نهادهای حکومتی مانند منصب، وزارت، قضاوت، دبیری و طبابت و چگونگی اصلاح آنها و امور مالی و تجاری، امور نظامی و انتظامی و امنیتی و سیاست خارجی و نیز پیشنهادها و اصلاحی سبزواری درباره آنها مورد توجه و تأکید قرار گرفته است.

فصل پنجم، عهددار بحث رابطه فرد و دولت در اندیشه سیاسی سبزواری است و در آن، عناصر نظارتی بر حکومت مانند مشورت، امر به معروف و نهی از منکر و حسبه و نیز بحث حقوق مردم مورد کاوش قرار گرفته است.

مهمترین ابعاد اندیشه اصلاحی سبزواری در همین فصل مطرح شده است.

در فصل ششم، دغدغه سبزواری درباره زوال حکومت صفوی و ارائه پیشنهادهایی برای بقای این حکومت بیان شده است.

در فصل پایانی (فصل هفتم) نشان داده شده که اندیشه اصلاحی در عصر صفویه طرفدارانی، چه در میان متفکران و چه در میان سیاستمداران، داشته است و این زمینه طرح بحث «گفتمان اصلاح» در عصر صفویه را به دست

می‌دهد. در واقع محقق سبزواری به رغم استفاده از اندیشه‌های مسلط سیاسی - اجتماعی پیشین (اندیشه‌های یونانی، ایران‌شهری و شریعت نامه‌ای) اندیشه سیاسی ویژه‌ای را شکل داد که نویسنده محترم «اندیشه اصلاحی» نامیده است. این کتاب ضمیمه‌ای دارد که در برگزیده بحث‌هایی در زمینه اجتهاد و تقلید، نقد اخباری‌گری و نیز نشان دهنده ابعاد مهمی از اندیشه اوست.

2. اندیشه سیاسی علامه مجلسی(2)

این کتاب در دو فصل سامان یافته است: در فصل اول، مباحث مربوط به زندگی علمی، زندگی سیاسی و اوضاع زمانه آمده و در فصل دوم آرا و اندیشه‌های سیاسی مجلسی با تأکید بر حکومت در عصر غیبت مورد بحث قرار گرفته است.

در فصل اول: نویسنده با بیان این که علامه محمدباقر مجلسی صاحب بحارالانوار از علمای بزرگ شیعی در سده یازدهم هجری و از مروجان مذهب امامیه و احادیث ائمه معصومین علیهم السلام در ایران عهد صفوی است، به توضیح زندگی و زمانه، اساتید، آثار و تألیفات وی پرداخته و کتاب‌های بحارالانوار، مرآت العقول، عین الحیات، حق الیقین، زاد المعاد و... را معرفی کرده است. همچنین در این فصل، به زندگی و فعالیت‌های سیاسی وی از قبیل منصب شیخ الاسلامی اصفهان، منصب قضاوت و امامت جمعه اصفهان در دوران سلطنت شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی اشاره کرده است. در ادامه عملکرد سیاسی علامه مجلسی مورد نقد قرار داده است.

فصل دوم: در فصل دوم به حکومت و انواع آن در اندیشه سیاسی علامه مجلسی پرداخته و بر این باور است که ایشان حکومت را شأنی از شؤون نبوت و امامت دانسته و علت نیاز انسان به نبی و امام را بر اساس حکمت و مصلحت خداوند، هدایت مردم می‌داند؛ همچنین امامت را استمرار کلیه شأن پیامبرصلی الله علیه وآله به استثنای نبوت قلمداد کرده و حکومت و زعامت سیاسی مسلمانان را یکی از شاخصه‌های امامت عامه بر می‌شمارد.

از دیدگاه علامه مجلسی، ریاست دینی و دنیوی مردم از آن پیامبر و امامان معصوم علیهم السلام است و دیگران، جز به اذن و تفویض ایشان سهمی در آن ندارند. در زمان غیبت فقهای جامع شرایط نایبان امام معصوم علیه السلام به مردم معرفی شده‌اند از این رو تنها حکومت فقها یا کسانی که حکومت‌شان مورد امضا و تنفیذ فقهاست، مشروع است، و بقیه حکومت‌ها جائز هستند.

در همین فصل، صفات و شرایط حاکم اسلامی و وظایف او از دیدگاه مجلسی را مطرح می‌کند. به اعتقاد نویسنده، علامه مجلسی حکومت فقیه را به عنوان نظریه جایگزین «حکومت سلطنتی» یا هر نوع نظام سیاسی دیگر را مطرح می‌سازد و این راستا به دلایل ولایت فقها و شؤون و وظایف ولی فقیه را اشاره می‌کند.

3. اندیشه سیاسی محقق کرکی(3)

اندیشه سیاسی محقق کرکی در پنج فصل سامان داده شده است. در فصل اول، اوضاع سیاسی عصر محقق کرکی، در فصل دوم اوضاع فرهنگی مذهبی در عصر محقق، در فصل سوم، زندگی سیاسی، در فصل چهارم اندیشه سیاسی وی و در فصل پایانی (فصل پنجم) مبانی فقهی - سیاسی همکاری کرکی و دولت صفوی مورد بحث قرار گرفته است.

نویسنده در فصل اول، ضمن اشاره به اوضاع سیاسی زمانه، به دو جریان زمینه ساز ظهور دولت صفویه اشاره

می‌کند: جریان اول، رشد تصوف و خانقاه‌ها و فرقه‌های صوفی؛ جریان دیگر، رشد روز افزون تشیع که با سقوط خلافت عباسی بغداد و حکومتی متعصب سنی و تلاش عالمان شیعی، زمینه رشد تشیع در ایران فراهم گردیده این دو عامل منجر به ایجاد دولت صفویه و تحولات بنیادینی در جامعه ایران و به تبع متون علمی - مذهبی تشیع و اندیشه‌های فقهی و کلامی - فلسفی شیعه در سطح وسیعی شد. نویسنده در این فصل به اختلافات صفویان و عثمانی‌ها نیز اشاره می‌کند. در این فصل دوم، ضمن اشاره به اوضاع فرهنگی - مذهبی عصر محقق، یکی از ویژگی‌های قابل توجه علمای شیعه در این عصر را برخورد مدارا جویانه آنان با عقاید و علمای سنی می‌داند. وجود این سیره حسنه در میان علمای شیعه در عصر محقق سبب رشد و بالندگی تشیع و نیز زمینه بالندگی حوزه‌های علمی و مراکز فرهنگی را در آن عصر مهیا ساخت و به تبع آن مقدمات هجرت محقق کرکی و برخی از علمای عرب را به ایران فراهم کرد. در این فصل نویسنده به یکی از جریان‌های مهم اجتماعی و سیاسی تاریخ جهان اسلام یعنی تصوف و رقابت آنان با علما نیز اشاره دارد و معتقد است نقش مهمی در تحولات اجتماعی ایفا کرده است. در فصل سوم به زندگی سیاسی نورالدین علی‌بن حسین عبدالعالی کرکی مشهور به محقق ثانی که در منابع صفوی به خاتم‌المجتهدین است پرداخته و به همکاری نزدیک وی با دولت صفویه اشاره کرده است. همین امر باعث مخالفت‌های بعضی از علما با ایشان گردید.

این فصل چهارم درباره اندیشه سیاسی کرکی است. به اعتقاد نویسنده، به نظر کرکی بزرگترین خطای اهل سنت این است که امامت را کوچک شمرده‌اند، به نحوی که خلفای اموی شارب الخمر و فاسق را نیز شایسته آن مقام دانسته‌اند. وی معتقد است امامت در زمره اصول دین است و عظمتی همچون مقام نبوت دارد، زیرا:

1- امامت جانشینی نبوت است و نبوت از اصول دین محسوب می‌شود؛

2- همان دلیلی که خلق را محتاج پیامبر می‌کرد، بعد از نبی نیز موجود است و آنان را نیازمند امام می‌کند. مردم همواره به رهبری قدرتمند نیاز دارند، زیرا انگیزه شرارت و گمراهی در انسان‌ها وجود دارد.

جوهره این نظریه در اندیشه عصر غیبت نیز اثر می‌گذارد و وی بر این اساس مبنای مشروعیت حکومت را نص می‌گیرد. او نظر جدایی دین از سیاست را رد می‌کند و می‌گوید: نمی‌توان گفت که مردم در امور دنیا احتیاج به حکومت و رهبر دارند و حکومت امر دنیوی است، زیرا اکثر امور شرعی نیز متعلق به نظام زندگی و دنیای مردماند و پیامبر برای هدایت اخروی و دنیوی مردم مبعوث شده است.

محقق کرکی درباره ولایت فقها می‌نویسد:

اصحاب ما اتفاق نظر دارند که فقیه عادل امامی جامع شرایط فتوا، که از او به مجتهد در احکام شرعیه تعبیر می‌شود، در حال غیبت در همه آنچه نیابت در آن دخیل است، نایب ائمه علیهم السلام می‌باشد، چه بسا اصحاب، قتل و حدود را مطلقاً استثنا کرده باشند، [اما] آداد خواهی نزد ایشان بردن و انقیاد به حکمشان واجب است... و دارای تمام اختیارات دیگری است که برای حاکم منصوب از جانب امام اثبات می‌شود. (4)

وی به صراحت اختیارات زیر را از آن فقیه می‌داند: 1- قضاوت؛ 2، دریافت و تقسیم زکات، خمس و خراج؛ 3. افتا؛

4. امر به معروف و نهی از منکر

نویسنده در فصل پنجم به مبانی فقهی - سیاسی همکاری کرکی؛ دولت صفوی اشاره می‌کند و یادآور می‌شود که از

نظر کرکی حکومتی مشروع است که به نوعی تحت نظارت فقها اداره شود و حاکمان آن از شرایطی خاص برخوردار باشند؛ از این رو کرکی در آثار خود هیچ گونه اشاری به مشروعیت صفویان ندارد، بلکه آنان را در زمره حکومت‌های جائز بر می‌شمارد و با این حال جهت پاره‌ای مصالح جامعه با دولت صفوی همکاری می‌کند. او در جامع المقاصد، ذیل نظر علامه حلی که قبول همکاری با دولت جور را حرام می‌داند مگر در صورتی که این همکاری امکان امر به معروف و نهی از منکر را فراهم سازد، می‌نویسد که شخص باید یقین داشته باشد که در صورت پذیرش همکاری با دولت جور؛ قادر است امر به معروف و نهی از منکر کند و باید بداند که قبول مناصب در دستگاه جابر متضمن همکاری در کارهای حرام او نیست. همچنین در صورتی که مجبور به پذیرش همکاری شود، یعنی در صورت عدم پذیرش، خطری او و سایر مؤمنان را تهدید می‌کند، همکاری جائز است و در غیر این موارد حرام است و در هر صورت همکاری با جائز در قتل و ظلم به هیچ وجه جائز نیست. (5)

پی‌نوشت‌ها

- (1) نجف لک زایی، اندیشه سیاسی محقق سبزواری، مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم (ع) و پژوهشکده اندیشه سیاسی اسلام، (قم: بوستان کتاب، سال 1380)، قیمت 1850 تومان، ص 368.
- (2) ابوالفضل سلطان محمدی، اندیشه سیاسی علامه مجلسی، تهیه: پژوهشکده اندیشه سیاسی اسلام، (قم: بوستان کتاب، 1381)، ص 232، قیمت 1200 تومان.
- (3) محمدعلی حسینی زاده، اندیشه سیاسی محقق کرکی، تهیه: پژوهشکده اندیشه سیاسی اسلام (قم: بوستان کتاب، 1380)، قیمت 650 تومان، ص 144.
- (4) محقق کرکی، الرسائل، به کوشش محمد حسون، ج 1، ص 142.
- (5) محقق کرکی، جامع المقاصد، ج 3، ص 489.